

connexions

L'amença populista: una ombra inquietant a la paret o un monstre real?

vista prèvia >

El terme populisme sempre ha estat lligat a connotacions negatives, com una amenaça. Però davant l'auge d'aquests moviments, tan a dreta com a esquerra, obliga a una reflexió per entendre per què la ciutadania s'hi veu reflectida i com poden arribar a determinar l'agenda política i els governs.

Elina Viilup

Analista política

elina.viilup@gmail.com

Una onada d'esdeveniments polítics dramàtics —des de la victòria de l'empresari i celebritat televisiva Donald Trump (1946) a les eleccions presidencials nord-americanes de 2016 a l'aparició de partits populistes d'esquerres i dretes en diversos països europeus durant l'última dècada— ha desfermat un debat acadèmic, intens i popular, sobre el populisme. Tot i que el populisme no és un fenomen nou, especialment en el context nord-americà, els partits populistes i els seus líders estan definitivament en auge. Molts comentaristes coincideixen que s'ha convertit en el concepte de moda dels nostres dies. De fet, ha atret un interès tan ampli que no només és fàcil perdre el recompte d'articles, llibres i publicacions sobre aquest tema, sinó que un dels populistes-acadèmics més respectats, Cas Mudde (1967), ha celebrat una gira europea el 2017, no gens diferent a la d'una moderna estrella del rock.¹ Sens dubte, l'augment dels partits i dirigents populistes planteja qüestions importants sobre el paper del populisme en la política actual i

1 Consulteu, per exemple www.scienceandcocktails.org.

els seus possibles impactes en les nostres democràcies. Aquest article intenta aportar una mica de llum sobre aquests problemes.

El populisme, un conjunt inconnex d'idees

Per analitzar la manera com el populisme està configurant la política actual i si planteja amenaces i quines són, primer hem d'intentar definir què és el «populisme» i allò que definitivament no és. El terme s'usa amb tanta facilitat i lligat a discursos tan variats, a l'esquerra i a la dreta dels espectres polítics, que sovint és difícil d'entendre de què estem parlant en realitat. Hi ha dues interpretacions àmpliament populars. Una és la que Mudde va anomenar en l'article de 2014, *The Populist Zeitgeist*, «la política de l'*Stammtisch* —el pub—, és a dir, un discurs molt emotiu i simplista que es dirigeix als «sentiments visceral» del poble», com ara l'alarmisme sobre la immigració. L'altre significat generalitzat de la paraula és utilitzar «polítiques oportunistes amb l'objectiu de —ràpidament— agradar a les persones/votants», com ara la «compra de vots»

amb avantatges financers abans de les eleccions. Cap d'aquestes definicions és operativa en termes acadèmics i segons Mudde ambdós fenòmens estan més ben explicats per termes com la «demagògia» i l'«oportunisme», respectivament.²

Per contra, Mudde ha suggerit definir el populisme en termes d'una *thin-centered ideology*, o ideologia amb conceptes bàsics poc definits, una ideologia amb una caixa d'eines conceptual limitada, a diferència de les *thick-centered ideologies*, o ideologies de conceptes bàsics sòlids, —liberalisme, socialisme, ecologisme, comunisme, feixisme...³ Aquesta definició sembla haver-se convertit en una de les més acceptades àmpliament en la recerca actual i una eina molt efectiva per intentar entendre el populisme. En el seu llibre Mudde i Cristóbal Rovira Kaltwasser aporten la següent definició:

«El populisme és una ideologia amb conceptes bàsics poc definits que

2 MUDDE, «The Populist Zeitgeist in government and opposition».

3 MUDDE, «The Populist Zeitgeist in government and opposition».

El terme populisme s'usa amb tanta facilitat i lligat a discursos tan variats, a l'esquerra i a la dreta dels espectres polítics, que sovint és difícil d'entendre de què estem parlant en realitat

considera que la societat es pot separar definitivament en dos camps homogenis i antagònics, «#EP2014: scenarios and implications for European integration "la gent pura" i "l'elit corrupta", i que argumenta que la política hauria de ser una expressió de la "volonte generale" [voluntat general] de la gent».⁴

Mudde i Rovira Kaltwasser expliquen que, ja que el populisme fa ús de construccions inconnexes entorn dels conceptes de «la gent», «l'elit» i «la voluntat general», aquest es pot combinar fàcilment amb altres ideologies de conceptes bàsics sòlids. La flexibilitat i la mal-leabilitat són una característica bàsica del populisme i, per tant, a través del temps i l'espai, s'han adoptat diferents formes organitzatives i han donat suport a diversos projectes polítics, dependent de contextos socioeconòmics i sociopolítics específics. Diferents idees en diferents llocs inclouen, per exemple, el neoliberalisme a l'Amèrica Llatina dels 1990 o l'esquerra radical en el cas del chavisme al 2000, o en el context europeu podem

pensar en la dreta radical francesa del Front National o en l'esquerra radical grega de Syriza.

Els partits populistes estan més vius que mai

No hi ha cap dubte que estem assistint a l'augment del suport als partits populistes en les democràcies occidentals, una «onada de populisme» o l'«explosió populista», tal com la va anomenar el periodista polític nord-americà John Judis (1941).⁵ Els líders i els partits populistes, de mitjana, estan millor que mai fins i tot després de la Segona Guerra Mundial. Ronald F. Inglehart (1934) i Pippa Norris (1953) demostren en una anàlisi exhaustiva basada en la Chapel Hill Expert Survey que la mitjana del vot dels partits populistes en les eleccions estatals i europees en 31 països europeus ha augmentat més del doble des de la dècada dels 1960, passant d'un 5,1% a un 13,2%. Així mateix, la mitjana d'escons que ocupen s'ha triplicat, passant del 3,8% al 12,8%. Aquests vots s'han

desplaçat des dels partits principals.⁶ Més concretament, segons Inglehart i Norris, la proporció mitjana del vot de dreta populista va passar del 6,7% als anys 1960 al 13,4% al 2010, mentre que la mitjana dels partits populistes d'esquerra va augmentar del 2,4% al 12,7% durant el mateix període. El percentatge d'escons va augmentar del 5,9% al 13% i del 0,12% a l'11,5%, respectivament. L'augment en el vot populista a la postguerra va començar a la dècada dels 1970, va augmentar en els anys 1980 i 1990, i es va desaccelerar durant l'última dècada del segle XX. La caiguda del mur de Berlín i l'inici de la competència dels partits a l'Europa Central i Oriental van marcar, però, guanys particulars per als populistes.

Al 2014, tant els partits populistes de dretes com d'esquerres varen tenir una bona representació en les eleccions del Parlament Europeu. Com a conseqüència de les eleccions, els partits de dretes populistes van augmentar de forma impressionant en alguns països europeus, especial-

⁴ MUDDE i ROVIRA, «Populism: A Very Short Introduction».

⁵ JUDIS, *The populist explosion: how the great recession transformed american and european politics*.

⁶ INGLEHART i NORRIS, *Trump, brexit and the age of populism: Economic Have-Nots And Cultural Backlash*.

El populisme necessita circumstàncies socioeconòmiques o sociopolítiques per al seu desenvolupament, com una recessió important, una crisi d'immigració —percebuda— o una corrupció sistemàtica

ment l'United Kingdom Independence Party (UKIP) al Regne Unit amb un terç del percentatge de vots; el Front National francès i el Dansk Folkeparti [Partit Popular Danès] que van rebre una quarta part dels vots. Els partits d'extrema dreta també van obtenir excel·lents resultats a Àustria, Finlàndia i Hongria.⁷

A partir d'aquest moment, els partits populistes han aconseguit percentatges de vot considerables i han entrat en governs de coalició en diverses democràcies europees, incloent països com Finlàndia, Grècia, Hongria, Noruega, Eslovàquia i Suïssa. A França, el Front National va guanyar en termes de participació en les eleccions regionals de desembre del 2015 i, encara que va ser derrotat al final per un candidat moderat, Emmanuel Macron (1977), la seva líder, Marine Le Pen (1968), va obtenir un percentatge de vot històric del 33,9% a les eleccions presidencials al maig del 2017. El líder populista Nigel Farage (1964), del UKIP, va tenir un paper determinant en el resultat del referèndum

del Regne Unit per retirar-se de la seva adhesió a llarg termini a la UE al juny del 2016.

A l'altre cantó de l'Atlàntic, el senador Bernie Sanders (1941) gairebé va guanyar la candidatura demòcrata de Hillary Clinton (1947) per a les eleccions presidencials dels EUA 2016, una campanya que va quedar marcada per una demagògia i un oportunisme sense precedents. Com a resultat, l'empresari i popular personatge televisiu Donald Trump es va convertir en el 45è president dels EUA, impulsat per la retòrica antiimmigrant, antisistema i nativista.

Per què augmenta el populisme?

Si bé hi ha un acord ampli que estem assistint a un creixement del populisme, no hi ha respostes senzilles que expliquin per què els partits populistes tenen cada vegada més suport i els estudis empírics sobre actituds populistes encara es troben en la seva fase inicial. Mudde i Rovira Kaltwasser⁸ suggereixen que sempre

hi ha un suport latent existent per al conjunt d'idees populistes entre parts importants de les poblacions de tot el món, és a dir, moltes persones creuen que la classe dirigent —política— és corrupte i autocomplaent i que no treballen en benefici del poble —sobirà. Aquest suport latent necessita circumstàncies socioeconòmiques o sociopolítiques específiques per al seu desenvolupament o manifestació, com ara una recessió important, una crisi d'immigració —percebuda— o una corrupció sistemàtica entre l'elit política. Així, la Gran Recessió i la corrupció sistemàtica entre l'elit política a Grècia i a l'Estat espanyol es poden utilitzar per explicar l'ascens dels partits populistes esquerrans, com Syriza i Podemos respectivament, o la crisi d'immigració —percepció— per a l'augment de suport per a una sèrie de partits de dretes populistes a Europa.

Hi ha altres factors que contribueixen a l'activació del populisme latent. Mudde i Rovira Kaltwasser també inclouen: el sentiment general d'inconsciència del sistema polític —per exemple, els partits radicals populistes adquireixen el vot dels

7 VIILUP, «EP2014 results: a Box of Bertie Bott's Every Flavour Beans».

8 MUDDE i ROVIRA, *Populism: A Very Short Introduction*.

Els partits radicals populistes adquireixen el vot dels votants de la classe treballadora que no se senten representats per partits socialdemòcrates que han adoptat la globalització i el multiculturalisme

votants de la classe treballadora que no se senten representats per partits socialdemòcrates que han adoptat la globalització i el multiculturalisme; la disminució de l'espai de maniobra dels governs estatals en el context de les normes supraestatals —per exemple, la incapacitat dels governs per fer front a la inflació en el context de la política monetària de la UE; l'emancipació dels ciutadans en el context de la transformació de les societats de postguerra —els ciutadans estan més informats, són més independents i més conscients que mai i, per tant, accepten menys les fallades de les elits —polítiques.⁹

L'estudi ja esmentat d'Inglehart i Norris va estudiar la demanda que acompanya el populisme i va aprofundir en dues teories àmpliament difoses.¹⁰ La primera, la perspectiva de la desigualtat econòmica, explica l'augment del populisme com la modificació de comportament electoral derivat de canvis profunds que transformen la força de treball

i la societat en economies postindustrials. El col·lapse de la indústria manufacturera i l'augment de l'economia del coneixement, la globalització de les forces han donat lloc a una nova àrea de més ingressos i desigualtat de riquesa a Occident. Aquests canvis, segons aquesta teoria, han alimentat el ressentiment contra la classe política. Particularment entre els estrats de la societat menys influents —obriers, aturats, pobres blancs...— que són vulnerables als discursos antisistema, nativistes i xenòfobs dels populistes.

La segona, la teoria de la reacció cultural, suggereix que l'augment dels vots no es pot explicar com un fenomen purament econòmic. Segons aquest punt de vista, el canvi en les societats de la postguerra cap a valors més postmaterialistes i progressistes ha generat un refús entre la generació de més edat, especialment entre homes blancs i les parts de la societat amb menys educació. Aquests, enutjats per la relativa pèrdua de privilegis i estatus, són vulnerables al discurs nativista dels populistes.¹¹

Els autors suggereixen que aquests dos tipus de canvis en les societats occidentals —creixement de la desigualtat i el canvi cap als valors progressius— no haurien de ser vistos com a valors separats, sinó com si fossin les dues cares de la mateixa moneda. No obstant això, el seu estudi no va trobar evidència coherent per la tesi d'inseguretat econòmica. Tot i que la investigació va demostrar que els menys afortunats tendeixen a donar un major suport als partits populistes, les dades no confirmaven la tesi que aquest fet es devia al ressentiment de la desigualtat econòmica i la privació social. De fet, es va demostrar que el vot populista era més fort entre la petita burgesia i no pas entre els treballadors manuals no qualificats. A més, els sectors que depenien dels beneficis de l'assistència social com a principal font d'ingressos i els que vivien a les zones urbanes eren menys propensos a donar suport als partits populistes. Al mateix temps, l'estudi va confirmar els resultats d'estudis anteriors,

l'Enquesta Social Europea 1-6 (2002-2014) per examinar l'evidència transnacional a nivell individual per l'impacte de la inseguretat econòmica i els valors culturals com a factors de pronòstic de la votació dels partits populistes.

9 MUDDE i ROVIRA, *Populism: A Very Short Introduction*.

10 INGLEHART i NORRIS, *Trump, Brexit and the age of populism: Economic Have-Nots And Cultural Backlash*.

11 Inglehart i Norris van basar el seu estudi en

La perspectiva de la desigualtat econòmica, explica l'augment del populisme com el canvi de comportament electoral derivat de canvis profunds que transformen la força de treball i la societat en economies postindustrials

és a dir, que el suport populista —a Europa— és generalment més fort entre la generació més gran, homes, els que tenen nivells d'educació més baixos, són religiosos i formen part de majories ètniques. Fins i tot després de l'aplicació dels controls socials i demogràfics, la investigació va assenyalar que les actituds en contra dels immigrants, la desconfiança envers el govern global i nacional, el suport als valors autoritaris i l'autoaplicació ideològica de dreta-esquerra són els indicadors més clars del suport populista. Els autors conclouen que els valors culturals, combinats amb factors socioeconòmics i demogràfics, proporcionen l'explicació més consistent al suport de vot per part dels populistes. De fet, la progressiva revolució cultural de la dècada del 1970 sembla haver creat una irada reacció blanca.¹²

Com és de perillós el populisme?

Contràriament a la percepció sobre els mals del populisme, els experts

12 INGLEHART i NORRIS, *Trump, Brexit and the age of populism: Economic Have-Nots And Cultural Backlash*.

no estan d'acord amb la perillositat real dels populismes per a les democràcies liberals. De fet, molts afirmen que els partits i líders populistes representen una amenaça a la democràcia —liberal. Inglehart i Norris, en el seu llibre *Trump, Brexit and the Age of Populism*, lamenten, per exemple, que «les societats occidentals s'enfronten a conteses més imprevisibles, desafiaments populistes antisistema en front de la legitimitat de la democràcia liberal i interrupcions potencials als patrons establerts de la competència del partit».¹³

Mudde i Rovira Kaltwasser desenvolupen un argument més matisat. Argumenten que, atès que el populisme defensa «la sobirania popular amb l'objectiu de potenciar els grups que no se sentin representats per la classe política dirigent», no és necessàriament una força antidemocràtica i pot actuar com a catalitzador correctiu. No obstant això, atès que «el populisme implica que la voluntat general no només és transparent, sinó també absoluta, pot legitimar l'autoritarisme i els atacs il·liberals

13 A través de BANG *Why are younger voters less likely to back populist politics?*

a qualsevol que amenaci l'homogeneïtat del poble».¹⁴ El populisme advoca per una forma extrema de majoritarisme defensant la sobirania popular i la dominació majoritària sobre els drets de les minories i el pluralisme.¹⁵ Per tant, malgrat la seva forma, el populisme pot conduir a tendències contra el pluralisme i la democràcia liberal. A la taula 1 podreu veure els possibles efectes positius i negatius del populisme.

Mudde també ha argumentat de forma convincent que les advertències alarmistes sobre el repte de la legitimitat de la democràcia liberal i les interrupcions de la competència dels partits per les formacions populistes han estat exagerades.¹⁶ Parlant específicament dels partits populistes radicals de dretes, ha assenyalat que, tot i que obtenen, de mitjana, els resultats més alts des de l'era de la postguerra, grans parts d'Europa hi continuen sent immunes i que la seva influència varia sig-

14 MUDDE i ROVIRA, *Populism: A Very Short Introduction*.

15 MUDDE i ROVIRA, *Populism: A Very Short Introduction*.

16 MUDDE, *Introduction to the populist radical right*.

Els partits populistes floreixen quan estan a l'oposició, però sovint pateixen una crisi d'identitat quan entren al govern. O bé es dissipen o es converteixen en un partit o candidatura «normal»

Taula 2

Efectes positius i negatius del populisme sobre la democràcia liberal

Efectes positius	Efectes negatius
Pot donar veu a grups que no se sentin representats per l'elit política	Pot utilitzar la noció i la praxi de la majoria de regles per evitar els drets de les minories
Pot mobilitzar sectors exclosos de la societat, millorant la seva integració al sistema polític	Pot utilitzar la noció i la praxi de la sobirania popular per erosionar les institucions especialitzades en la protecció dels drets fonamentals
Pot millorar la capacitat de resposta del sistema polític, fomentant l'aplicació de les polítiques preferides pels sectors exclosos de la societat	Pot promoure l'establiment d'una nova divisió política, que impedeixi la formació de coalicions polítiques estables
Pot augmentar la responsabilitat democràtica, fent que els assumptes i les polítiques formin part del domini polític	Pot conduir a una moralització de la política, ja que assolir acords resulta extremadament difícil, si no impossible

Font: MUDDE i ROVIRA, *Populism: A Very Short Introduction*.

nificativament de país a país —els resultats oscil·len entre el 2,7 % i el 26,6 %, el rendiment mitjà el 2014 un 7 % i el 9,9 % per als catorze grups amb més acceptació. Tjitske Akkerman afegeix que, per ara, l'amenaça populista continua sent hipotètica, ja que la investigació actual no demostra un impacte significatiu per part d'aquests partits en les institucions de l'Europa occidental. Assenyala que «amb sistemes electorals predominantment proporcionals i governs de coalició en què els partits populistes són sovint encara socis minoritaris, una oposició significativa dels tribunals, parlaments i societats civils, les

democràcies liberals a Europa Occidental aporten contextos resilents». Altres, com Judis, han assenyalat que els partits populistes floreixen quan estan a l'oposició, però sovint pateixen una crisi d'identitat quan entren al govern.¹⁷ O bé es dissipen o es converteixen en un partit o candidatura «normal». Akkerman també destaca que les propostes de política i les iniciatives legislatives que estan en conflicte amb l'imperi de la llei també provenen dels partits dominants. Argumenta, per tant, que el creixent

nacionalisme i autoritarisme són culpables de l'actual ambient de creixent pressió sobre les llibertats, més que no pas dels partits populistes.

No s'hauria d'entendre que la creixent pressió populista no afecta la política de les societats occidentals. Encara que els partits populistes no sempre aconsegueixen els seus objectius declarats, com ara posar fi a la immigració o protegir els treballadors contra el capitalisme global, hi ha prou evidència de la seva capacitat per configurar el discurs polític principal i pressionar l'agenda política. Encara que els partits com el

¹⁷ JUDIS, *The populist explosion: How the great recession transformed American and European politics*.

El veritable desafiament dels partits populistes prové de com obligaran a posicionar-se a les altres forces dominants, és a dir, el contagi o l'efecte vessament que tenen

Dansk Folkeparti i el Front National francès guanyen entre un 10% i un 20% de vots a les eleccions estatals, han tingut èxit en situar qüestions com la immigració i la multiculturalitat en el centre del debat públic. Tot i que l'amenaça dels actors populistes pot no ser tan greu com de vegades és presentada, el veritable desafiament d'aquests partits prové de com obligaran a posicionar-se a les altres forces dominants, és a dir, el contagi o l'efecte vessament que tenen. Hi ha bastants exemples de diversos països de la UE sobre la capacitat de contagi d'aquests partits, especialment pel que fa a temes com la immigració.¹⁸ Inglehart i Norris, per exemple, han il·lustrat la capacitat dels actors populistes d'exercir una gran pressió als partits principals amb el paper de l'UKIP centrat a catalitzar la sortida britànica del Regne Unit.¹⁹ Sovint, els partits principals s'apropien directament de les demandes populistes, com l'exemple nord-americà de les mesures de reforma tributària de Franklin

D. Roosevelt (1882-1945) per una distribució més àmplia de la riquesa, inspirades directament en el «Share Our Wealth Society»²⁰ del senador Huey Long (1893-1935).²¹

Conclusions

Els partits i els candidats populistes, tant a l'esquerra com a la dreta, viuen el seu millor moment després de la Segona Guerra Mundial a les democràcies occidentals. Els temps insegurs i confusos causen un descontentament massiu i proporcionen un terreny fèrtil per a aquests actors polítics que defensen les «persones» davant de les «elits», basant el seu discurs simplificat en qüestions com la globalització, la immigració i la corrupció. El seu èxit planteja qüestions importants sobre el paper del populisme en la política actual i els seus possibles impactes en les nostres democràcies. Malauradament,

no hi ha respostes senzilles. Tot i que el populisme és un dels fenòmens més estudiats, concretament els estudis empírics es troben en la seva fase inicial i en sabem ben poc.

No tenim una explicació coherent de quines són les causes del populisme. Una de les teories més convincents és que l'àrea d'idees populistes està sempre inactiva en gran part de les nostres societats i que s'activa en circumstàncies socioeconòmiques i sociopolítiques específiques, com ara la recent Gran Recessió. També sabem que el perfil del votant dels partits populistes tendeix a ser un ciutadà gran, blanc, home, religiós i amb un nivell educatiu baix. Alguns treballs semblen indicar que aquest home blanc, gran i enutjat no recorre als populismes a causa del ressentiment de la creixent inseguretat econòmica, sinó perquè ha estat desconcertat pel canvi de valors que ha causat la revolució cultural progressiva, que va començar a la dècada del 1970 i que ha vist com el privilegi masculí blanc va disminuint de manera gradual i absoluta. Tanmateix, les tendències nativistes i autoritàries expliquen les causes de l'augment del vot populista de dretes,

18 VILLUP, «#EP2014: scenarios and implications for European integration».

19 INGLEHART i NORRIS, *Trump, Brexit and the age of populism*.

20 Títol que fa referència al programa polític del governador de Louisiana, i posterior senador Long que proposava unes accions populistes per superar la Gran Depressió a partir de la redistribució de la riquesa.

21 JUDIS, *The populist explosion: how the great recession transformed american and european politics*.

Els partits i els candidats populistes, tant a l'esquerra com a la dreta, viuen el seu millor moment després de la Segona Guerra Mundial a les democràcies occidentals

però no expliquen l'augment del vot populista d'esquerres.

És massa aviat per dir si l'augment dels moviments populistes és bo o dolent per a les democràcies occidentals. D'una banda, els populistes no són *per se* antidemocràtics i poden ajudar a superar la bretxa entre la gent i les —elits polítiques— contribuint a donar veu a aquells que no se senten representats pel sistema polític i a fomentar la inclusió dels seus assumptes en l'agenda política. De l'altra, la part més fosca del populisme sol ser la seva ceguesa a les minories i, per tant, la propagació de tendències autoritàries en l'interès de la «majoria».

En tot cas, encara no hi ha proves empíriques que aquestes forces hagin tingut cap impacte en les institucions occidentals, ja que els fonaments de les democràcies han resultat resistents. En general, tendeixen a prosperar quan són a l'oposició i es dissipen o perden la seva identitat quan arriben al poder. La seva capacitat d'incloure temes a l'agenda política i configurar el discurs polític ha tingut un impacte significatiu. Per tant, potser el

populisme és més aviat la projecció d'una ombra terrorífica que no pas un veritable monstre. ■

* Els comentaris de l'autora en aquest article són únicament responsabilitat de l'autora i no representen necessàriament els posicionaments del Parlament Europeu.

■ Bibliografia

AKKERMAN, Tjitske. «Populism is overrated – if there is a threat to democracy, it's from authoritarian nationalism» [en línia]. A *LSE EUROPP Blog*. Disponible a <www.blogs.lse.ac.uk>.

BANG P. Henrik. «Why are younger voters less likely to back populist politics?». A *LSE EUROPP Blog*. Disponible a <www.blogs.lse.ac.uk>.

INGLEHART, Ronald. F. NORRIS, Pippa. «Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash». A *HKS Working Paper*, núm. RWP16-026, 2017.

JUDIS, John B. *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. Nova York: Columbia Global Reports, 2016.

MUDDE, Cas. «Introduction to the populist radical right». Ed. MUDDE, Cas. *The Populist Radical Right: A Reader* (ll 1-10). Nova York: Routledge, 2017.

MUDDE, Cam. *The Populist Zeigeist* [en línia]. A *Government and Opposition*, vol. 39, pàg. 542-543, 2004. Disponible a <www.cambridge.org>.

MUDDE, Cam i ROVIRA, Cristóbal. *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

VIIILUP, Elina. «#EP2014 results: a box of Bertie Bott's Every Flavour Beans» [en línia]. A *Opini3n CIDOB*, 26 de maig del 2014. Disponible a: <www.cidob.org>.

VIIILUP, Elina. «#EP2014: scenarios and implications for European integration» [en línia]. A *Notes internacionals CIDOB*, núm. 89, maig del 2014. Disponible a: <www.cidob.org>.